

МОВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ «СВІЙ – ЧУЖИЙ» У ПОЕМІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

У статті розкрито специфіку мовної реалізації семантичної опозиції «свій – чужий» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в єдності її образного, інформаційного та ціннісного компонентів, а також виявлені ядро і периферія лексико-семантичного наповнення цих концептів.

Ключові слова: семантична опозиція «свій – чужий», концепт, аксіологічне значення.

Калита О.М. Языковая интерпретация семантической оппозиции «свой – чужой» в поэме Тараса Шевченко «Гайдамаки». В статье раскрыта специфика языковой реализации семантической оппозиции «свой – чужой» в единстве ее образного, информационного и ценностного компонентов, а также выявлены ядро и периферия лексико-семантического наполнения этих концептов.

Ключевые слова: семантическая оппозиция «свой – чужой», концепт, аксиологическое значение.

Kalyta O.M. Language interpretation of semantic opposition «self – alian» in the Taras Shevchenko's poem «Haydamaky». The article deals with the specifics of the language opposition «self – alian» in the Taras Shevchenko's poem «Haydamaky» in the unity of its images, information and value components, in which the core and periphery lexical-semantic content of these concepts are identified.

Keywords: semantic opposition «self – alian», concept, axiological value.

Проблема діалектики «свого – чужого» є однією з фундаментальних для сучасної гуманітарної науки, адже ці категорії функціонують у різних виявах природи, культури, історії та суспільства, становлячи при цьому важливу частину культурної компетенції індивіда. Зазначене протиставлення справедливо вважається виявом основного «бінарного архетипу», який, за визначенням М. Уварова, є «сформованим «інструментарієм» аналізу культурно-історичного процесу /.../, своєрідним семантичним «кодом» класичної європейської культури, стрижнем проблематизації мислення» і виражається у численних дрібніших структурних бінарних опозиціях та полісемантичних структурах культурно-історичного буття [7].

Проблемі «свій – чужий» як елементу мовно-концептуальної картини світу приділяється в наш час достатньо уваги. Зокрема, цій концептуальній дихотомії присвятили свої наукові розвідки мовознавці О. Дубчак [1], В. Жайворонок [2], Т. Кузнецова [3], О. Олійник [4], О. Селіванова [5], Ю. Степанов [6]. Межі між «своїм» і «чужим» із плином часу змінюються. Як зазначає О. Дубчак, концептуальна опозиція «свій – чужий» пронизує всю культурно-історичну традицію української етноспільноти і має універсальний характер, бо в основі будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття лежать механізми розмежування *свого* і *чужого* [1: 4].

Проте багато пов'язаних із цим аспектом проблемних питань залишається за межами інтересів учених. Зокрема не досліджено зміст і смисл

поняття «свого» та «чужого» в різні часи та в різних історичних обставинах, а також у мовній картині світу окремих письменників.

Поема Тараса Шевченка «Гайдамаки» змальовує історичні події національно-визвольного руху українців другої половини 18 століття, які отримали назву Коліївщина. Тому на основі цього тексту можна робити висновки про смислове наповнення концептів «свій – чужий» не лише у світогляді Т. Шевченка, а й у мовомисленні тогочасних українців загалом. Окрім того, твір написано в дусі романтизму, для якого характерною є різка поляризація героїв, що відображається на мовному рівні у виразній аксіологічній їх оцінці, де «свій» переважно сприймається як позитивний, «чужий» – як негативний. Тому текст поеми є вдалим матеріалом для такого дослідження. У зв'язку з цим представлена стаття є актуальною розробкою сучасної наукової проблеми. Мета статті полягає в з'ясуванні специфіки мовної реалізації семантичної опозиції «свій – чужий» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в єдності її образного, інформаційного та ціннісного компонентів, виявленні ядра і периферії лексико-семантичного наповнення цих концептів.

У представленій статті «свій – чужий» традиційно розглядається як динамічне текстове утворення, яке є невід'ємною складовою образної системи художнього твору. «Свій» визначається як сфера знайомого, рідного, зрозумілого, подібного, «чужий» – як сфера таємничого, незрозумілого, несхожого.

Ядро концепту «свій» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» складають присвійні займенники *мій, наш та свій*. Причому ці лексеми можуть означувати як конкретні, так і абстрактні поняття: *От де моє добро, гроші, От де моя слава* (8: 104); *Поки батько встане та розкаже по-нашому Про свої гетьмани* (8: 102). У поемі семантика цих присвійних займенників зводиться до вираження належності до «своїх», «знайомих». У таких випадках вони підсилюють позитивне аксіологічне значення означуваного іменника та підкреслюють його належність до кола найбільших цінностей, найдорожчих осіб / предметів: *Серце моє, зоре моя, Де це ти зоріла?* (8: 116); *Прилітай же, мій соколе, Мій голубе сизий* (8: 151); *Сховайся, мій друже, щоб не довелось На старість заплакати* (8: 131). Експресивність таких лексем підсилюється їх синтаксичною позицією в реченні: вони переважно виконують роль звертання і, відповідно, акцентуються логічно та інтонаційно.

Ядро концепту «чужий» у поемі репрезентується лексемами *чужий і чужина*: *Нудьга його задавила На чужому полі, В чужу землю положила: Така його доля!* (8: 161); *На чужому полі хто заплаче наді мною?* (8: 159); *Давно б досі заховали В снігу на чужині* (8: 106). У поемі «Гайдамаки» прикметник *чужий* переважно функціонує як означення до просторових понять (що, зокрема, продемонстровано в наведеному вище прикладі) і в сполуках *чуже поле, чужа земля* виступає контекстуальним синонімом слова *чужина*.

Семантична опозиція «свій – чужий» (простір) реалізується в «Гайдамаках» і на рівні вживання загальнономовних або контекстуальних антонімів у межах мікроконтексту (речення або фрази): *Летить в Україну – Хоч і лихо зустріється, Так не на чужині* (8: 101). «Своя» територія в Шевченка

найчастіше актуалізується за допомогою лексеми *Україна* та локальних власних географічних назв: *Дніпро, Хортиця, Вільшана, Умань, Лебедин, Гути* та ін. Рідше маркерами «своєї» території виступають іменники – загальні назви (особібно чи в сполученні з прикметниками або присвійними займенниками): *земля козацька, моя хата, степ широкий, степ, високі могили, байрак, синє море*. Для означення чужого простору функціонують слова та словосполучення *світ* та *широкий світ*, а також низка власних назв.

Проте найбільш специфічним у поемі «Гайдамаки» є реалізація семантичної опозиції «свій – чужий» не в площині просторових понять, а на рівні персонажів. На думку мовознавців, таке протиставлення може реалізуватися в трьох основних вимірах: соціальному, етнічному та міфологічному. Оскільки в основі сюжету поеми лежить гострий соціальний конфлікт, то домінуючим є поляризація персонажів саме в соціальному вимірі, йому підпорядкований етнічний та міфологічний. У тексті поеми це відображено на рівні структурування лексико-семантичного поля навколо ключових слів. Так, ядром мовних актуалізаторів персонажів, які належать до «своїх», є лексеми на означення соціального статусу, серед яких найбільш частотною є *гайдамаки*. Для «чужих» це дві лексеми – алоетноніми *ляхи* і *жиди*: *Ото гайдамаки. На гвалт України Орли налетіли; вони рознесуть Ляхам, жидам кару* (8: 121).

Поруч із лексемою *гайдамаки* в поемі функціонують слова *козаки* та *запорожці* як її синонімічні замітники. Хоча ці три лексеми не є синонімами поза досліджуваним контекстом і називають різні номени, проте таке їх уживання має на меті підкреслити спадковість поколінь, акцентувати на тому, що гайдамаки є ідейними спадкоємцями запорожців і козаків, бо мають одну ідею та роблять одну справу: *Слухайте ж, щоб дітям потім розказати, Щоб діти знали, внукам розказали, Як козаки шляхту тяжко покарали* (8: 130). Як бачимо з наведеного прикладу, домінантною семою в слові *козак* є соціальна ознака, хоча в контексті на неї нашаровуються додаткові смисли: національна належність (українці) і віросповідання (православні).

Приядерну зону концепту «свій» у поемі «Гайдамаки» складають назви сімейної і кровної спорідненості, які вживаються для називання соціальних відносин між людьми. Так, атаман названий *батьком* і *братом*, гайдамаки – *синами, дітьми, панами-братами, братами*: *Хоч не рідний син Ярема, А щира дитина!* (8: 153); *Ходім, ходім, отамане, Батьку ти мій, брате, Мій єдиний!* (8: 135); *Отамане! Погуляймо, батьку!* (8: 148); *Гуля Максим, гуля батько* (8:124); *Ідіть, сини, погуляйте, пошукайте долі* (8: 101); *Поки сонце встане, спочивайте, діти, А я поміркую, ватажка де взять* (8: 101); *Дарма праця, пане-брате* (8: 102). Як видно з наведених прикладів, такі лексеми часто вживаються в межах однорідного ряду, виступаючи як контекстуальні синоніми. При цьому нерідко при них функціонують присвійні займенники та прикметник *рідний*, що у своєму словниковому значенні має сему «свій». Варто зазначити, що така традиція вживання назв кровної спорідненості для називання осіб, які є членами єдиної соціальної спільноти, бере початок із Запорізької Січі.

Ближча периферія концепту «свій» у поемі Тараса Шевченка «Гайдамаки» – це назви інших кровних родичів, метафоричні назви осіб та

назви груп людей. Наприклад, у поемі зрідка зустрічаються лексеми *брат* і *сестра*: *Поділюся моїми словами... Та не з братом, не з сестрою – З ними стінами На чужині* (8: 110). Лексеми *брат*, *сестра* можуть виступати у складі порівняння з іншою особою, щоб підкреслити її належність до «своїх»: *Люблю розмовлять, Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою* (8: 100). Метафоричні назви осіб на позначення «своїх» — це переважно лексеми з пестливим значенням, які вживаються в мовленні закоханих, як *серце*, *серце моє*, *пташка*, *доля моя*, *рибка*, *моя зоря*, *голубка*, *мій сокіл*, *сизокрилий*: *Одна, серце, на всім світі Хот ти помолися!* (8: 115); *Забудь мене, пташко, забудь, не журись* (8: 115). Ці слова й словосполучення репрезентують міжособистісні стосунки між людьми й позбавлені соціального забарвлення. Назви груп людей, які належать до «своїх», представлені словосполученнями *вельможна громада*, *громада у сіряках*: *Вельможна громада Не втерпіла, ударила Старими ногами* (8: 104); *Твоя громада у сіряках* (8: 102).

Ядро концепту «чужий» на рівні персонажів актуалізується в поемі, як було зазначено вище, за допомогою лексем *ляхи* і *жиди*, що є алоетнонімами (назвами етнічних груп, наданими їм представниками інших національностей, на відміну від автоетнонімів — самоназв етносів). Але незважаючи на те, що домінантною семою в цих словах є етнічна ознака, у поемі насамперед актуалізується сема соціального статусу на основі стереотипних уявлень етнічної свідомості українців, що сформувалася впродовж тривалого часу: *ляхи* — представники панівної верстви, свавільні визискувачі, *жиди* — гендлярі, власники корчм, жадібні й продажні. Саме такі образи представників цих етносів змальовані у фольклорі, анонімних віршах мандрівних дяків, авторських творах.

Підтвердженням цьому є те, що поряд із лексемою *ляхи* в поемі активно функціонують слова на означення особи за соціальним статусом: *пани*, *панки*, *шляхта*, *ляшки-панки*, *магнати*, *конфедерати*; а також за релігійною ознакою: *католики*, *ксьондзи*, *єзуїти*. Для обох «чужих національностей» у поемі вживається спільне слово *вороги*, а також інше, з різко негативним аксіологічним забарвленням, — *кати*: *Поставцем черкає, А ворога, заплющившись, Ката не минає* (8: 125).

Характерною ознакою лексем, які репрезентують концепт «чужий» у поемі «Гайдамаки», є негативна оцінка. Мовними актуалізаторами аксіологічного значення є: 1) пейоративні суфікси: *жидюга*, *панки*; 2) уживання форми однини замість множини: *Минув — і лях, і жидовин Горілки, крові упивались, кляли схизмата, розпинали* (8: 129); 3) оцінні епітети, часто просторічні: *жид поганий, жидюга клятий, проклятий, ворожі ляхи, ляхи скажені, шляхетство нависне*; 4) метафори й перифрази, утворені на основі просторічних слів із різко зниженою експресією: *собака*, *псявіра*, *свин*, *чортів син*, *скажежена собака*, *петелька свиняча*, *собача шкура*, *груші гнилобок*; 5) варваризми або слова іншою мовою, підсилені повтором: *«Nie rozwalam! Nie rozwalam!»*; 6) порівняння зі зниженою експресією: *шляхта*, *мов хорти*; 7) прецедентне ім'я: *Іуда*. Зазначені лексеми складають ближчу периферію концепту «чужий» у поемі Тараса Шевченка.

Маргінальними, перехідними явищами, які репрезентують семантичну опозицію «свій – чужий» у «Гайдамаках» на лексичному рівні, є слова *мати* (люде). Обидві лексеми демонструють динамізм цих концептів, який проявляється в «розмитості» меж, кордонів між ними, їхньою взаємопроникненні. Зокрема, слово *мати* репрезентує розширення сфери «чужого» за рахунок переходу до неї явищ дійсності зі сфери «свого», що супроводжується посиленням динамізму, емоційним напруженням, зростанням експресії. Так, у поемі слово *мати* означає насамперед особу за кровною спорідненістю і в одному з контекстів уживається для окреслення кола «своїх»: *Сини мої невеликі, нерозумні діти. Хто Вас щиро без матері привітає в світі?* (8: 101). Для Шевченка, як і для української художньої традиції загалом, характерним є отожднення України з матір'ю: *А ви Україну ховайте: Не дайте матері, не дайте В руках у ката пропадать* (8: 128). Проте в поемі ця ж лексема виступає на означення осіб, які належать до «чужих». Ксеномаркерами виступають оцінні епітети, просторічна лексика та слова на означення іншої релігії: *Чом ви не великі? Чом ворога не різали? Чом матір не вбили, Ту прокляту католичку, Що вас породила?* (8: 155); *Спочивайте, сини мої, В глибокій оселі! Сука мати не придбала Нової постелі* (8: 159). Отже, за народною етикою, яку фіксує Т. Шевченко в поемі, соціальні й релігійні відносини між людьми є першочерговими (порівняно з кровною спорідненістю) для поляризації їх на «своїх» і «чужих».

Інша лексема, яка знаходиться на межі «свого» й «чужого», – *люди* (люде). Причому у поемі *люди* частіше належать до кола «чужих», інколи ворожих персонажам чи ліричному героєві осіб: *Люде одібрали, бо їм було мало* (8: 109). Лише один раз у поемі зафіксовано це слово з позитивною оцінкою, яка тут є маркером належності до «своїх»: *Вибачайте, люди добрі: Може, не до ладу, Та прокляте лихо-злидні Кому не завадять?* (8: 109). У решті випадків лексема вживається для означення «чужих», причому завжди має негативну оцінку різної інтенсивності: *Гнутьсь мовчки, усміхаться, Щоб люди не знали, Що на серці заховано* (8: 109); *Так і мене люде не знають, де діти. За що одцурались? Що я сирота?* (8: 115); *Такі, бачте, люди: Все письменні, дрюковані, Сонце навіть гудять* (8: 101); *Люде, люде! Коли-то з вас буде Того добра, що маєте? Чудні, чудні люде!* (8: 153). Як видно з наведених прикладів, група людей (люди) протиставляється індивідові, тому вони сприймаються як «чужі» для нього. За допомогою таких маргінальних явищ, «перехідних» зон, семантична опозиція «свій – чужий» стає одним із засобів створення текстового напруження.

Отже, в основі структури художнього простору поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» лежить бінарна семантична опозиція «свій – чужий», яка реалізується на різних рівнях, створюючи систему підпорядкованих їй бінарних опозицій. Характерною особливістю принципу бінарної опозиції є її зв'язок із категорією оцінки. Тобто в кожній конкретній ситуації один із членів опозиції є носієм позитивного начала, інший – негативного, але ця оцінка може змінюватися на протилежну залежно від контексту чи прагматичних настанов автора. У поемі «Гайдамаки» образи «свого» і «чужого» знаходяться саме в такій опозиції.

Проте отримані й наведені вище результати дослідження можна вважати типовими не лише для поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, а загалом для української мовленнєвої традиції, яка бере початок у фольклорі. Відповідно, більшість таких образів має народнопоетичний колорит і їх можна вважати репрезентантами **етнічних стереотипів** – детермінованих культурою, впорядкованих і фіксованих структур етнічної свідомості. У перспективі можна продовжити дослідження в цьому ж аспекті на матеріалі інших творів Шевченка, порівнявши і виявивши закономірності вияву та динаміку концептів «свій» і «чужий» в індивідуально-мовній картині світу Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Дубчак О.П.** Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.П. Дубчак ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2009.
2. **Жайворонок В.В.** Українська етнолінгвістика : нариси [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007.
3. **Кузнєцова Т.В.** Концепт «свій – чужий» у лінгвокультурологічних дефініціях / Т.В. Кузнєцова // Вісник Сумського державного університету : Серія Філологія. – 2007. – № 2. – С. 37–40.
4. **Олійник О.Г.** Антиномія категорій «свій / чужий» у просторі української народної чарівної казки : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / О.Г. Олійник. – Львів, 2007.
5. **Селіванова О.О.** Опозиція СВІЙ – ЧУЖИЙ в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О.О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26–34.
6. **Степанов Ю.С.** Константы : словарь русской культуры. – (2-е изд. испр. и доп.) / Ю.С. Степанов – М. : Академический проект, 2001.
7. **Уваров М.С.** Бинарный архетип / М.С. Уваров – СПб, 1996.
8. **Шевченко Т.Г.** Кобзар. Повна ілюстрована збірка / Т.Г. Шевченко. – Харків : Видавництво «Клуб сімейного дозвілля», 2010.